

Téltemetés szalmabábuval

A magyar kislejárás

Vehrer Adél

Európa minden népénél ismeretesebbek a tél eltemetését, kiűzését jelképező szokások. Ezek valamelyik tél végi vagy tavasz eleji naptári ünnephez kötődnek. A téltemető rítusok közül leggyakoribbak azok, amelyek során valamely rongyokból és szalmából készített bábut kiűznek a faluból, hogy az a telet is elvigye magával. Lehet ez egyébként más, a telet, a hideget megszemélyesítő tárgy is. Ezen szokások elterjedési területe a környező országokon kívül egészen Ész-, illetve Oroszországig húzódik.¹ A szokások időpontja változó, szilveszterkor, farsangi, illetve böjti időben is előfordulhattak (pl. farsangtemetés, böjőtemetés).

Ahogy hazánkban, úgy a környező országokban is ismerik a téltemetés rítusait. Több kutató szerint a magyar nyelvterületen fellelhető kislejárás szokása szláv eredetű, de hazánkban sajátos fejlődésen ment keresztül. Ezt először Róheim Géza írta le, később véleményében többen osztottak: Manga János, Ortutay Gyula, Gulyás Éva és Szabó László.² Dömötör Tekla is rámutatott a szomszédos népek szokásaival való rokonságra.³ A kutatók álláspontját alátámasztja az, hogy a szokás fellelhetőségének legkésőbbi idejéig (második világháború utáni évek) leggyakoribb előfordulási helye az Ipoly folyó völgye és a Zobor-vidék, tehát olyan szlovák–magyar határ menti területek, ahol vegyes a lakosság.

VEHRER ADÉL, a

A korábbi évszázadokban szinte az egész magyar nyelvterületen fellelték a bábuval való télkihordás rítusait, de ahol megmaradt, ott szlovák szórványok is élnek.⁴

1. táblázat: A bábuhordás időpontjai

Szilveszter	Déva
Újév	Észtország
Farsang	Csehország
Február 22.	Bautzen (Németország)
Farsang vége	Württemberg, Tübingen (Németország)
Március 1.	Gera melletti falvak
Március 12.=Gergely-nap	Csehország
Március 25.=Gyümölcsoltó Boldogasszony	Észtország
Nagyböjt közepe	Prága, Szilézia
Feketevasárnap előtti szombat	Szilézia
Feketevasárnap	Szlovákia
Virágvasárnap	Magyarország
Nagyböjt 3. vasárnapja	Morvaország
Nagyböjt 4. vasárnapja	Közép-Frankföld
Nagyböjt 5. vasárnapja	Csehország
Nagyböjt vége	Prága
Húsvét utáni 1. vasárnap	Morvaország (német falu)

EURÓPAI ÉS MÁS KAPCSOLATOK, PÁRHUZAMOK

Szlovák nyelvterületen feketevasárnap volt szokásban a szalmabábu kihordása. Az énekelt dal szövege utal a tél kiűzésére (*B/I.*). Az adatközlők azt nyilatkozták, hogy a szokás célja az, hogy a patakba űzzék a telet, és jöhessen helyébe a nyár. Ez a magyarázat aztán a legtöbb helyen fellelésbe merült.⁵

A szokás nyomaira német nyelvterületen is ráakadtak. Az egyházi hatóságok tiltásaiból kiderül, hogy Bautzenben 1523-ig, és feltehetően utána is az volt a szokás, hogy február 22-én, amikor a tavasz kezdetét ünnepelték, a telet egy kitömött szalmabáb alakjában hordozták végig az utcán, majd a város melletti dombon elégették. Württembergben és

Tübingenben farsang végén temették a szalmabábot. Később, a 15. században egy poznani határozat tiltja meg a halálkihordást. Egy századdal későbből, 1599-ből, Gömörből vannak hasonló adatok.⁶ Frazer írja le, hogy Közép-Frankföldön nagyböjt negyedik vasárnapján falusi gyerekek elkészítették szalmából a halál kép mását, és végighordozták az utcákon. Ezután hangos kiáltozás közepette a falu határán kívül elégették. A község lakói barátsággal fogadták őket, megkínálták az évszak szokásos ételeivel, például borsóval vagy aszalt körtével, aztán hazaküldték őket. Voltak azonban kevésbé vendégszeretők is, akik úgy vélték, hogy a gyerekek a halált hozzák magukkal. El is űzték őket a háztól. Német nyelvterületen kisebb, nem ember nagyságú babákat is használtak erre a célra. A németországi Gera város melletti falvak fiataljai március elsején szalmából vagy más hasonló anyagból bábut készítettek. Ócska ruhába öltöztették, melyet házaktól kéregettek össze. Kivitték a faluból és a folyóba dobták. Ez a szertartás megvédte a falut – úgy vélték – a betegségtől és dögvésztől.⁷

Tübingiában vannak olyan falvak, amelyek szláv népességűek. Itt a bábu kihordását ének is kíséri: „Most kivisszük a faluból a Halált, és behozzuk a tavaszt.” Szászországban is ismerik ezt a változatot.⁸ Az adatok alapján egyértelműen kiderül, hogy csak azokon a településeken kíséri ének a szokást, ahol szláv népesség valamilyen formában jelen van.

Csehországban is megtalálható a szalmabábu készítése, mégpedig farsangkor, amikor azt hóval temették be. Gergely napján is készítettek egy szalmával kitömött emberalakot, amelyet egy vidám menet közepén körbevittek.⁹ Frazer adatai alapján a Halál figurája kereszt alakú vázból állt, tetejére fejet és álarcot illesztettek, karjait ingbe bújtatták, a falun kívül máglyát raktak, majd szidalmak és gúnyolódások mellett elégették a szalmabábot (*B/4.*, 5). Egy másik adat szerint fiúk a patakba vetették (*B/2.*, 6.), de aztán kifogták és visszavitték a faluba, és csak ezután égették el (*B/3.*). Mindez nagyböjt ötödik vasárnapján történt. Prágában tiltotta az egyház a halált jelképező bábuk nagyböjt végi hordozását egy 14. századi adat szerint. Érdekes a határozat szövege, amelyből kiderül, hogy a néppel együtt a papok is részt vettek a nagyböjt közepi szokásban, és a hívőkkel együtt a folyóhoz vitték a halált ábrázoló bábut. Ott vízbe dobták, hogy a halált ezzel elűzzék. Ennek oka az akkori pestisjárványtól való félelem lehetett.

Morvaországban a nagyböjt harmadik vasárnapján szintén fiatalok készítették el a szalmabábut. Póznára tették, énekelve kivitték a mezőre, ott körüljátszották, szétszaggatták és meggyújtották. Az egyik németlakta faluban pedig egy dombról görgették le. *Sziléziában* nagyböjt közepén naplementekor lányok és legények együtt női ruhába öltöztettek egy szalmabábot, és kivitték a faluból. A határban letépték róla a ruhát és szétszaggatták. A foszlányokat szétszórták a földeken. Ők is énekelnek menet közben. Elvértve előfordult, hogy feketevasárnap előtti szombaton ócska ruhákból, széná-

Észtországban újévkor volt hasonló szokás, amikor szalmacsomóból férfialakot készítettek.

ból és szalmából bábut (menyasszonynak nevezték) készítettek, hogy azzal ki tudják űzni a halált a faluból. Másnap a nép botokkal és szíjjakkal ütlegette, miközben négy legény kötélén húzta előttük végig a falun. A szomszéd falu határában jól elverték a bábut, maradványait pedig a járvány ellen szétszórták a szántóföldeken. Ha elégették, akkor azt azért tették, mert úgy gondolták, hogy az égett bábudarabok megvédik az állatokat a járszobba téve, a földben elásva pedig a vetést (B/7.).¹²

Észtországban újévkor volt hasonló szokás, amikor szalmacsomóból férfialakot készítettek. Ez eltér a magyar változatoktól, mert nálunk szinte minden adat szerint menyecske ruhába öltöztették a bábut (kivéve mikor pl. Honton a legények a lányokat parodizálták férfibábuval). Az észtek a bábujukat metzikonak nevezték, és azt tartották, hogy megvédi a barmokat a vadállatoktól, és megőrzi a határt.¹³ A szokásnak nálunk is volt egy háziállat-, illetve terményvédő funkciója, mert sok helyütt úgy vélték, hogy a bábu faluból kivitelével a döögöt és betegséget is kiviszi: „Kivisszük a betegséget, behozzuk az egészséget”, énekeltek (B/9., 16., 17.) Erre a dalra már Kodály Zoltán is rátalált, majd Manga János emelte ki, mint egyedi változatot.¹⁴

Visszatérve a más népekkel kapcsolatos párhuzamokra: Az észteknél Gyümölcsoltó Boldogasszony napjához (március 25.) kapcsolódtak hasonló szokások. Egyik évben férfinak, másik évben nőnek öltöztették a bábut, feltették az istálló padlására, majd tavasszal énekszóval hordozták körül a faluban. Végül kivitték az erdőbe és egy fára helyezték. Ez az a változat, amely leginkább eltér a miénktől, amely magyarázható a földrajzi fek-

véssel, a távolsággal. Meg kell említeni az orosz változatot is, amely szinte teljesen megegyezik a miénkkel. A muromi kerületben női ruhába öltöztették a szalmabábut, majd teknőbe fektették és vízbe dobták.¹⁵

A bábuhordás időpontja a szlovák, a morva, a cseh, a lengyel és a németországi falvakban megegyezett, a nagybőjt negyedik vagy ötödik vásárnapjára esett. A szalmabábut általában halálnak nevezték:

német: *Todaustragen* = halálkihordás

cseh: *nesou smrt* = viszik a halált

lengyel: *śla śmiercieka z miasta* = elment a halál a városból¹⁶
dziewanna = tavasz istennője¹⁷

tót: *morenica kraszna* = szép morenácska¹⁸

szlovák: *kysel, kyselia, Morena, Muriena* = Az előbbi azonos eredetű a magyar *kisze* szóval¹⁹, az utóbbi a halállal való kapcsolatra utal²⁰.

A meghordozott szalmabábuval aztán nemcsak a halált, a telet is temették, de mivel ez az időpont a húsvéti ünnepekörhöz közel esett, idővel a halál és a tél helyébe a nagybőjt alatt megunt savanyúleves, a kiszeleves lépett. Innen a *kiszehajtás*, *kiszejárás* elnevezés.

A SZOKÁS MENETE, LÉNYEGE

A 19. század első évtizedeiben, egészen a második világháború utáni időkig Hont, Nógrád, Heves és Pest megye egyes községeiben virágvasárnap a falu nagylányai két keresztbe tett rúdból és szalmából készített, menyecskeruhába öltöztetett bábut énekelve vittek végig a falun, majd a település határában levetkőztették. Ezután a folyóba dobták vagy elégették. A szalmabábu nevei: *kisze, kisi, kiszőce, kiszice, kice, kicice, kicevice, rithán banya vagy villő*. A lányok jósoltak a bábu elúszási irányából vagy esetleg a belőle szedett szalmacsomó úszásából a férjhez menésre. Néhol a vizes szalmával arcukat megdörzsölték, hogy ne legyenek szeplősek. A bábura adott ruhát újdonsült menyecskéktől kérték, és aki nem adott nekik, kiénekeltek. (B/8., 12., 15.b., 21., 22.)²¹ Az Ipoly, Galga és Zagyva menti szövegek egyaránt a kiszeleves kiviteléről és a sonka, sódar behívásáról szólnak, esetleg a betegség kivitele is lehetett cél. (B/9., 16., 17.)²² Bár a szokás lényegét illetően megegyezik a szlovákokéval, eltér abban, hogy a szlovák falvakban nem virágvasárnap, hanem feketevasárnap (smrtná nedel'a), egy héttel előbb zajlottak le ugyanezen vagy hasonló rítusok.

A szokás elterjedési területe

A kiszehajtást a legutóbbi időkig a palócok egyik legjellegzetesebb szokásának tekintették. Manga János kutatásai alapján Nógrád és Hont megye határán, tehát az Ipoly folyó mentén találta a legintenzívebbnek, mégpedig a második világháború előtti időkben. Az eddigi kutatások szerint elterjedésének legdélibb területe a Pest megyei Boldog község, de megtalálták Turán és Galgamácsán is. A centrális palóc terület községei közül egyedül Őrhalomból ismerjük. Ettől nyugatra a szokás a magyar településeken összefüggő tömböt alkot, és határos a szlovák elterjedési területtel. Gulyás Éva állapítja meg a Palócok IV. kötetében, hogy azoknak a falvaknak a fele, amelyekben a kiszehajtás megtalálható, Fényes Elek szerint magyar-tót vagy tót–magyar lakosságú, bár ezek zöme mára már elmagyarosodott. A falvak többségében evangélikusok is élnek. Gulyás Éva három falut emel ki, főleg Manga János kutatásai alapján. Ezek Őrhalom, Ipolyvarbó és Hugyag.²³ A három faluban csak akkor tartották meg a kiszehajtást, ha nagybőjt idején nem volt asszonyhalott. Ha volt, akkor úgy gondolták, hogy az vitte el a kiszét. Ha nem volt, akkor virágvasárnap a lányok litánia után elmentek valamelyik lányos ház udvarára, de olyanhoz, aki egy kicsit jobb módú volt, és ott készítették el a kiszebábut. Ez úgy nézett ki, mint egy rongybaba, csak nagyban: két vékony rudat kötöttek keresztbe, így lett a bábunak két karja és a fejének helye. A törzset és a fejet szalmából készítették, a derekára rongyokat kötöttek, hogy formásabb legyen. A cél az volt, hogy minél csúnyább legyen, ezért rongyokat aggattak rá és bekormozták. Menyecskének öltöztették fel, mint minden magyarlakta településen. Mikor a falun végigvitték, botokkal verték. Amikorra az Ipolyhoz értek, már csak lógtak róla a rongyok. Az Ipolyhídról a vízbe dobták, aztán nézték, hogyan és merre viszi a víz. Amikor végigvonultak a falun, a következő szöveget énekelték: „Kivisszük a kiszit, elviszi az árvíz.” (B/10)²⁴

Érdemes még felidézni egy másik részletes leírást Ipolyvecéről Manga János gyűjtése alapján. Ebben a faluban az 1940-es évek elejéig volt szokás a kiszehajtás. A lányok már jóval virágvasárnap előtt megállapodtak abban, melyikőjük házában öltöztetik fel a bábut. Olyan gazdát választottak, akinek volt szalmája, tehát módosabbat kerestek. Az első vi-

lágháború előtti és utáni években is a ruhát újmenyecskéktől kérték kölcsön. A szokás napján, tehát virágvasárnapon, amikor a lányok kijöttek a templomból, gyorsan átöltöztek, és az előre meghatározott helyen gyülekeztek. Az öltöztetést két rúd összerögzítésével kezdték, majd szalmát kötöttek rá. A rossz szalmát törülközőkkel fedték be. A rövidebb ág két végére nagy csomó szalmát kötöttek, hogy a bodros ingujj jobban álljon. Először az inget adták rá, majd a pendelyt, a fehér alsó- és felső szoknyákat, a pruszlikot, a fehér kötényt, a nyakába kendő került, a fejére pedig menyecske főkötő. Mikor elkészült, valamelyik lány felvette, és a szoknyák alól kiálló karó végét fogva vitte. A többi lány vonult utána. Elöl az idősebbek mentek, utána a kisebbek, kétoldalt pedig a gyerekek, nevetve, kiabálva megdobálták a bábút. A lányok menet közben énekeltek. Ha olyan ház elé értek, ahonnan az újmenyecske a kiszére adott, vagy esetleg nem adott ruhát, azt kiénekeltek. Később akadtak, akik nem tartottak velük, azokat is kiénekeltek. (B/11., 12.) A menet egészen a Kisipolyig vitte a kiszét a falun keresztül. Itt a kölcsönkért ruhákat összehajtogatták, a bábút pedig a szalmával és ronggyal együtt bedobták a vízbe. Hazafelé menet visszavitték a kölcsönkért ruhákat és megköszönték. Ipolyvecén volt olyan lány, aki a férjhez menéséig tízszer-tizenkétszer is elvont kiszét hajtani. Az 1960-as évekre már csak mesélni tudtak erről az adatközlők, és az idősebbek mondták, hogy azért döglenek a tyúkok, mert nem hordanak kiszét.²⁵ Tehát a néphitben megmaradtak a kiszehajtás nyomai.

Amíg élt a szokás, sok módosuláson ment keresztül, pl. az 1920–30-as évekre a ruhadarabok kölcsönkérése és a bábu felöltöztetése ugyan megmaradt, de a ruha színe jelentősen változott. Ez feltehetően a viselet változásának következménye. A 19. században még a fehér szoknya, kötény, vállkendő volt a divat, a század elején ezt felváltotta a piros szoknya, a szalagos szakácska (kötény), a selyem nyakba való kendő, és a derékra kötött rózsás szalag. A leghosszabb szoknya volt a legalsó, a legrövidebb a legfelső. A bábu fejére korommal, ceruzával szemet, száját és orrot festettek. Eleinte az új menyecskék kölcsönözték az összes ruhadarabot, később ők csak egy fehér alsószoknyát adtak.²⁶

**... nekünk kell okosabbnak
és érzékenyebbnek
lennünk az ilyen helyzetekre.**

A szokás menetének falvankénti eltérései

Manga János több településen kutatta a kiszehajtás szokását, tanulmányaiban falvanként részletesen leírja a menetet. Itt most csak az esetleges különbségekre hívjuk fel a figyelmet:

– Drégelypalánkon jeles ünnepre való ruhát adtak a bábura, de van adat (Vanyarc) menyasszonynak öltöztetésre is. Ez utóbbi a szokás férjhez menéssel való kapcsolatára mutat.

– Néhol tényleg annyira várták a lányok a férjhez menést, hogy a kiszebábu elkészítéséhez és felöltöztetéséhez már virágvasárnap előtti szombaton hozzákezdtek.

– Csak egy adatunk van a keresztbe tett rudak anyagának megnevezésére: Honton bambuszt szereztek hozzá.

– Szintén honti adat: A menet elindulása előtt, tehát mielőtt két lány felemelte a bábút, egy-egy lány a jelenlévők közül ezt mondta: „*Jézus segíts!*” vagy „*Jézus segítségével vigyétek!*” A bábút mindig párban vitték.

– Egyik-másik fiúgyermek kövekkel, rögökkel dobálta a bábút, amelyet egy rúdra akasztott cserépfazék is helyettesíthetett.

– Az erdélyi Nagyszebenben a bábút Halálnak nevezték. Iskolás lányok készítették, és közben szokatlan dallammal a következő szövegű egyházi éneket kántálták: „*Atyánk, Istenünk, a te szereteted egészen az egekig ér.*”²⁷

– Szegeden egy 20. század eleji adat szerint egy öregasszonynak formált bábút tél végén levittek a Tisza partjára, miután a városon körülhordozták, és ott vagy elégették, vagy a vízbe dobták. Ehhez kapcsolódhatott még egy egyedi momentum: egy vagy több nagy hóember készítése, amelyeket a rongybábu Tiszába dobása után szintén a vízbe löktek.²⁸

– Dévai szokás volt, hogy szilveszterkor egy legényt vagy egy legénynek felöltöztetett szalmabábút a falu szélére vittek és gödörbe fektettek.²⁹

– A Nyárád mentén a szalmabábót végighordozták a falun, és a község határában eltemették.

– A kisebb, 10–14 éves lányok külön is vittek kiszét. Ez nem volt olyan díszes, kisebb volt, mint a nagyoké, és rendszerint valamelyik kislány édesanyja készítette el és öltöztette fel.

– Több alkalommal három kiszét is vittek a lányok az Ipolyra.

– Estefelé a legények hajtották a kiszét Honton, aminek a vázát ugyanúgy készítették el, mint a lányok, csak férfiruhába öltöztették. Rossz gúnyákat adtak rá. Esetleg a „kiszét” kísérők közül néhányan lóháton rossz fazekakat vittek és azokkal doboltak. Egyesek kolompoltak. Néha a bábu kezeinek végére is kötöttek kolompokat. A legények nem vonultak végig a falun, inkább a kertek alatt, a legrövidebb úton mentek az Ipolyig, és közben szintén énekeltek. (B/24.) Amikor a folyó partjára értek, a bábút meggyújtották és bedobták a vízbe.³⁰

FUNKCIÓK A DALOKBAN

A dalszövegek legalább akkora eltéréseket mutatnak, mint a szokás menete a különféle falvakban. Funkciójuk különböző:

Téltemetés–tavaszvárás

A téltemetésnek és tavaszvárásnak csak kevés nyoma őrződött meg a dalokban. Egy 19. század végi szöveg azért fellelhető. Ez a Hont megyei változat ma már nem gyűjthető (B/13.). Manga János még egy dalt talált Ipolyszakállason, amely tartalmaz néhány tavaszváró sort (B/14.). Manga még ide sorolja azon tavaszi játékok dalait, amelyek során a fiatalok hidat képeztek, és azon átbújtak, mert sok helyen a kiszehajtás után játszották ezeket a – Manga kifejezésével élve – hídjátékszerű tavaszi játékokat.

Ezek közül a legfontosabb a villózás, amely sok faluban a kiszehajtást követte.³¹ Ide sorolnám még azt a Manga által lejegyzett dalt, amelyet Ipolyszögön, Érsekvadkerten és Patakon is megtalált (B/15./a.). A Nyitra vidéki magyar, szlovák, morva és cseh tavaszi zöldághordás szövegeivel rokonságot mutat ez a szöveg. Manga egy másik variánst is lejegyzett az Ipoly menti Kelenyén (B/15./b.).

A betegség elküldése, kivitele

A szövegekben nem szerepel a dög kivitele, kiűzése, de az adatközlők magyarázataiban igen. Az őrhalmiak és az ipolyvarbóiak úgy magyarázzák a szokást, hogy a betegséget ki tudják vele vinni a faluból, és ezzel egyúttal a bőjt is megszűnik. Ha asszonyhalott van nagybőjt idején, akkor a betegség-

get az viszi magával. A szlovák, morva, cseh és lengyel dalszövegekben gyakran találunk utalást a halálra, a halál kivitelére (B/2–7.). A magyar adatközlők magyarázatai szerint a kiszehajtással vagy a baromfi-dögöt vagy a disznóvést akarták elkerülni, esetleg a dögvéset. Sok helyütt azt tartották, hogy ha visszaviszik a faluba a kiszét, vagy ha véletlenül visszafordítják a falu felé, visszamegy a dög is vele, ahol megállnak vele, ott marad.

A betegség elűzésének szándékára már utalnak a dalszövegek, sőt több példa is akad. Farkas Pál jegyezte le a századfordulón a híres szandaváraljai szöveget, amely a másik határba küldi el a betegséget (B/16.). Magyarnádoron, Kiseccseten és Szentén ennek a szövegnek csak egy rövidebb változata él (B/17.).³² Manga János ezek közé az egészségvédő mozzanatok közé sorolja tágabb értelemben a kiszebábu vízbe dobása utáni mosakodást, vagy az arc megdörzsölését szalmával, azzal a céllal, hogy a lányok ne legyenek szeplősek.

Böjt végi változás az étrendben

A legelterjedtebb szövegváltozatok közé tartoznak azok, amelyek a böjt végi étrendbeli változásról szólnak. A kiske a böjt jelképe a dalokban, míg a sonka (sódar), a gömböce a hústáplálék visszatérését jelenti az étrendbe. A már említett dalokban is gyakran előfordul az a két sor, amely refrénszerűen a kiszét kiküldi, a sódart és a gömböcét pedig behívja (B/8., 10., 11., 15/a–b., 16., 17., 18., 20., 23., 24., 25., 26.).

A cselekményhez kapcsolódó énekszövegek egyébként is mindenütt refrénként ismétlik ezt a két sort. A szlovák szövegekben is van ennek megfelelő változata: „Tavo kyselina, nuka sodrovína.” = „El a savanyúsággal, ide a sonkával (illetve a sódarral).” Bánkon a sonkalét nevezték sodrovinának, amiből a savanyúleveket főzték. A dalrefrénekben is a régebben elterjedt böjti savanyúlevesről van szó.³³ Kiskeleves: jellegzetes böjti étel;³⁴ savanykás, pépszerű étel ; savanyú gyümölcs- vagy korpaleves³⁵; korpától készült savanyúleves³⁶.

A szövegek szerint kiviszik a böjti ételt, és behozzák a húsvéti sonkát, sódart. Ez már egyértelműen egyházi értelmezés, hisz a böjt betartatása többnyire az egyház feladata volt. Valószínűleg ez az oka annak, hogy több faluban bekerült a kiszehajtó énekbe két tréfás sor, amely a barát megházasodásáról szól, de egyben a böjt feloldását is tartalmazza (B/18.).³⁷

A böjti kiskeleves jelképes kivitelének érdekes változatát találta meg

Manga János a Nógrád megyei Etes községben. Ebben a faluban húsvétvasárnap a lányok ebéd után, miután megették a sódort, elmentek kiszit vinni. A falu különféle részeiről három-négy lánycsoport is készült erre az alkalomra. Egy-egy csoport akár 15–17 főből is állhatott. Egy rossz fazekat, amelynek nem volt alja, ráhúztak egy rúdra, amelyet két lány vitt. Szétfejtett zsákokból vagy pokrócokból „superlátát” (baldachint) készítettek, úgy, hogy a négy sarkát négy botra kötötték, majd négy lány vitte. Menet közben énekeltek (B/19.). A menet végigjárta a falut. A gyerekek és legények a nyomukba szegődtek és a rossz fazekat „agyon akarták ütni”, össze akarták törni. Amikor litániára harangoztak, eldobták a fazekat, ha ugyan már előtte össze nem törték. Ezt a játékos menetet annak örömeire tartották, hogy elmúlt a böjt. A cserépfazék a kislevest, ciberelevest is jelképezte, de azt a fazekat is, amelyben egész nagyböjt alatt főztek. A dalszövegek tehát olyan középkori vallási vonatkozásokat tartalmaznak, amelyek Koncz király és Cibere vajda küzdelmében is jelentkeznek, és a tél és tavasz, illetve nyár analógiájára, a böjti ételt és a húsvéti sonkát állítják szembe egymással. Ide tartozik az a néphit-elem is, amelyet Kalocsa mellett Eckert Irma (1937) gyűjtött, miszerint Sonka és Cibere a papok hídján birkózik egymással, húshagyókedd éjszakáján. Cibere győz, és úgy vágja a Sonkát a vajás folyóba, hogy nagyszombatig ki sem jön a víz alól.³⁸

A bábu öltöztetése – kiéneklés

A legtöbb faluban úgy tartják, hogy a kiszére olyan lánynak kell adnia a ruhát, aki vagyonosabb, illetve olyan menyecskének, aki újmenyecske. Ha valakitől kértek és nem adott, azt kigúnyolták a dalokban. (B/8., 21., 22.) Általánosan elterjedt szokás volt, hogy a kiszebábut mindig menyecskének öltöztették fel. A drégelypalánki kiszehajtó éneket az Ipoly mentén szinte mindenütt ismerik, de legfőképp a honti részeken (B/20.). Manga János gazdag szövegváltozatokat közöl dallammal együtt olyan kiszehajtó énekekről, amelyekben a kiske felöltöztetését, a ruha átadását vagy át nem adását éneklik ki, és egyben párosító dalok is (B/21.).³⁹

Önálló szövegek

Néhány faluban a szöveg önálló életet kezdett élni, a szokás eredeti vonásai szinte teljesen eltűntek, a tartalom megváltozott. Ezek többnyire

a leány–legény viszonyt, az udvarlást állítják a középpontba. Manga János Ipolyszakállasról közöl egy hosszú éneket, amelyben a kiszehajtás különböző motívumai keverednek szerelmi énekekkel, a legény és lány viszonyát hangsúlyozó szövegrészekkel (B/26.). Ugyanő gyűjtötte azt a kiszehajtó éneket, amely a Szent György-várás motívuma mellett, a kiszére ruhát nem kölcsönző lány emlegetésén kívül az udvarlás motívumát is tartalmazza (B/15/b.).⁴⁰

Pilinyben a kiszehajtást követő, egyébként egészségvédésre utaló énekszöveg után mindig a „Két út van előttem, melyiken induljak?” kezdetű dal következett. Itt a szokásének és a szerelmi ének nem olvadt össze, de emberemlékezet óta összetartozott, és bizonyos fokig megváltoztatta a szokás eredeti értelmét is.⁴¹

A BÁBU MEGSEMMISÍTÉSÉNEK MAGYARÁZATAI

A kiszehajtás egyik fő célja a jó termés biztosítása volt, esetlegesen a jégeső elűzése. Ez a magyarázat elsősorban ott szerepelt, ahol a szalmabábut elégették, például Ipolyszécsénkén, Szandaváralján és Vanyarcon átugrálták a tüzet. Kelenyén a bábu szalmáját elégették, miután a bábut átvitték a szomszéd falu határába, és a ruhát levették róla. Ezzel az volt a céljuk, hogy a jégverést elkerüljék. Ipolyvecén eleinte vízbe dobták a kiszebábut, később ezt a szokást felváltotta a bábu elégetése, és ezzel a változással együtt megjelent az a magyarázat, hogy ily módon a jégesőtől a határt meg tudják védeni. Másutt már a magyarázat kibővült egy logikusabb motívummal, azzal, hogy a tűz füstje megvédi a határt a jégesőtől, sőt még a fagytól is. Ezek a magyarázatok már egy másik szokással való keveredést mutatnak, hiszen köztudott, hogy a Szentiván napi tűzugrásnak ugyanez volt a célja. Balassagyarmatról és Vanyarcról kell még kiemelni azt, hogy a bábut kyselnek nevezték, tehát a szlovák nevét használták, és abba az irányba vonultak vele, amerre a határban a búzavetés volt. Itt is úgy magyarázták ezt a momentumot, hogy a termést ily módon tudják megvédeni a zivatartól és a jégesőtől. A kiszebábu zsúpszalmáját pedig ugyanitt azért égették el, hogy a vetésben ne legyen gaz.⁴² Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy szinte kivétel nélkül azokban a falvakban tartják a jó termés biztosítása legfőbb módszerének a kiszehajtás szokását, ahol a bábut elégetik.

Néhány helyen (főleg az Ipoly mentén) előfordul a kiszebábu (illetve azzal hasonló funkciójú tárgy) verése, szétszaggatása, és ezzel a tél,

betegség, jégverés megakadályozása a cél. Tehát nemcsak elégetik vagy vízbe dobják, hanem például Vanyarcon szétvágják négy darabra, majd a felnégyelt bábut égetik el. Ebbe a csoportba tartoznak még azok a helyek, ahol minden lány markol a szalmából, és azzal bedörzsöli arcát a szeplők ellen.⁴³

A bábu megsemmisítésének tehát háromféle módja lehetséges. A szétzaggatás inkább egy alcsoportnak tekinthető, amely kísérheti mind a vízbevetést, mind az elégetést. Gulyás Éva és Szabó László földrajzilag is megvizsgálta a csoportok előfordulási helyét, és megállapította, hogy az Ipoly mentén inkább vízbe vetik, míg másutt váltakozik egymással az elégetés és a vízbedobás. Egy ipolyvecei és egy kelenyei adat szerint elégetés után csak a hamut szórták a vízbe. Lehet e kettő egymást követő cselekmény is, mint például Horpácson.⁴⁴

A SZOKÁS KAPCSOLATA A LÁNYOK FÉRJHEZMENETELÉVEL

Azokon a településeken, ahol a bábut vízbe dobták, egy másik általános vonást találhatunk, amely kizárólag ezekre jellemző. Tehát a legtöbb ilyen helyen a rítus összefüggött a lányok férjhezmenetelével. Sőt, idővel, mikor a szokás igazi célja már kezdett elhalványulni, előtérbe kerültek a lányok férjhez menésével kapcsolatos képzetek. Ipolyszécsénkén például minden lány elsőnek akarta kézbe venni a kiszebábut, mert azt tartották, hogy közülük az megy leghamarabb férjhez, aki elsőként veszi kézbe. Ipolybalogon a néphit szerint a lányok arról a faluvégről mentek előbb férjhez, amerről a kiszét hajtani kezdték. Az Ipoly menti településeken a kiszebábut a folyó közepéig próbálták meg bedobni, nehogy a rakoncátlan gyerekek ki tudják halászni, és visszavinni a faluba, mert akkor a nagylányok nem mentek volna férjhez. Sok faluban erre a magyarázatra már nem is emlékeznek, de az emléke megmaradt abban a tényben, hogy a bábu ruháját újmenyecskétől kérik kölcsön. Igyekeztek minél több olyan ruhadarabot ráadni, amelyet kizárólag menyecskék viselhettek (pl. tarajos fékető).

A szokás céljai

A palóc vidék magyar falvaiban az utóbbi évszázadban a kiszehajtás vesztett kultikus jellegéből, és más szokásokkal, szokáselemekkel együtt szó-

rakozássá, valamint udvarlási alkalommá kezdett válni. A szlovák többségű falvakban a szokás sokkal több archaikus és kultikus elemet megőrzött. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a kiszehajtás jelentős önálló magyarországi fejlődésen ment át, célja és jellege ezért különbözik jó néhány momentumban a szláv szokásokétól.

Manga János (1941) a magyar rítusok céljait három csoportba osztotta:

1. védekezés a dög és a jégeső és a halál ellen;
2. jóslás a házasságra és a házasság előidézése;
3. a nagyböjti savanyúleves kihordása és a húsétel, a sonka behozatala.⁴⁶

Manga úgy találta, hogy az 1. cél a szlovák népterületet is jellemzi, míg a 2. és a 3. cél tekintetében már jelentős eltérések vannak. Éppen ezek az eltérések igazolják azt, hogy az átvett szokás teljes mértékben beilleszkedett a magyar népszokások sorába. Az átvétel után nagymértékben módosult. A cseh, morva, lengyel és szlovák szokásokban a szalmabábu a halál megszemélyesítője, és vele együtt a halált viszik ki a városból. A szokás első magyarországi, tiltó jellegű említése is ezt a motívumot őrzi. A későbbi módosulások során nagyon sok egyéb képzet is kapcsolódott hozzá. A halál a téllal összefüggő képzetté változott, így a szokásban a tél-nyár ellentéte testesült meg. A bábu lányalakja a böjtöt is asszociálta, így a böjt kivitele és a bőség behozatala is a szokások közé került. Német, lengyel és szlovák területen a bábu Júdást is megszemélyesíthette, és emiatt bekapcsolódhatott a húsvéti ünnepkör szokásainak rendjébe. Feltehetően ezzel rokon az etesi változat (*B/19.*). Ezekon kívül még egyéb időjósló, férjjósló hiedelmek is kapcsolódtak hozzá, mint számos egyéb népszokáshoz. A 17–18. századi szlovák betelepülések óta sokat fejlődött, és a 20. századra már komplex formát öltött.

Továbbélését és fennmaradását a kutatók sokféleképpen magyarázzák. Ennek tanulmányozása azért is fontos, mert a népi magyarázatok nemigen mutatnak rá a megoldásra. Dömötör Tekla leírja, hogy a magyaroknál a szokásnak epikus formájú, összefüggő etiológikus magyarázata nincsen. A rítusénekek megfelelnek a szokás naptári pozíciójának, hiszen virágvasárnap a böjti periódus lezárása. A rítushoz kapcsolódó hiedelmek azonban különböző, ettől egészen eltérő képzetekre utalnak. A szomszédos népek ezt jobban konkretizálják (halál kivitele – nyár behozatala). Viszont amennyiben a kiske kihordását a villőzés, vagyis a zöldág behozatala követi, akkor a rítus-

cselekmény utal az évszakok változására, nem a rítushoz fűzött magyarázat.⁴⁷

Róheim Géza említi Frazernek azt a megállapítását, miszerint a szalmabábu csak pótléka egy valóságos emberáldozatnak. Ahogy a bábu rongyait ma szétszórják a földeken, úgy ásták be valamikor a feláldozott ember testét a földbe, amelyet ezzel a bűvös szertartással meg akartak termékenyíteni (analógiás mágia).⁴⁸

A szokás megszűnésének okai, magyarázatai

A kiszehajtás megszűnésének többféle oka van, sokféleképpen magyarázható.

– Egyik-másik faluban már az első világháború előtt megszűnt, míg egy-két településen az 1950-es évek elejéig megmaradt. A századforduló körül a lányok közötti különbség megnőtt, a szülők anyagi helyzete alapján őket is megkülönböztették. Eleinte a jobb módúaknál gyűltek össze, később pedig már inkább a gazdag szülők nem akarták, hogy lányuk egy társaságban legyen a szegényebbekkel. Idővel a dalokban ezeket a kihúzó lányokat is kiénekeltek.⁴⁹

– Néhány helyen egyszerűen az egyház tiltotta el.

– Egyre többen tartották babonaságnak a szokást.

– Értelmét vesztette a férjhez menni akarás célja is, mert minél gazdagabb volt a család, annál inkább a szülők választották a vőlegényt.

– A háború is közrejátszott a szokás megszűnésében, abban az esetben, ha a család női tagjai gyászolták a fronton lévő férfi hozzátartozókat, még inkább azokat, akik elesetek. Ezenkívül a háború következtében a lányok számára egyre reménytelenebbé vált a férjhez menés lehetősége, de a háború utáni sok esküvő által is megbomlott a lányok közössége. A háború alatt és után kezdeményező, szervező híján is elmaradhatott a rítus.

– A szegényebb lányok a környékbeli uradalmakba jártak napszámba, esetleg távolabbi vidékekre, így távol voltak a falutól.

– A világháborúból hazatért férfiak látóköre bővült tapasztalataik révén, és ezeket átadták a család asszony- és lánytagjainak is.

Ma már a falusi emberek csak kevés helyen emlékeznek a szokásra, valószínűleg ez az oka annak, hogy a legújabb tanulmányok, írások is csak régebbi adatokból merítenek, és saját gyűjtés híján legfeljebb újabb kö-

vetkeztetések próbálgatását tartalmazzák, esetleg a régebbi adatok új szempontok szerinti feldolgozását. Öröndetes, hogy sok helyütt felelevenítik a szokást, így tovább hagyományozzák a következő generációknak.

B.

Dalszövegek

1. Rochovce, Markuska

Odaviszem, odaviszem

ezt az átkozott telet,

idehozom, idehozom

azt a meleg nyarat.

Manga, 1982.

2. Csehország (Tabor)

Halál úszik a vízen,

Hamarosan itt a nyár,

Elvittük toletek a Halált,

Behoztuk a Nyarat.

És te szent Marketa,

Adj jó évet

A búzának és rozsnak.

Frazer, 1993.

3. Csehország

Elvittük a Halált,

És visszahoztuk az életet.

A faluban vett szállást magának.

ÉnekeljeteK vidám nótákat!

Frazer, 1993.

4. Csehország

Kivisszük a halált a faluból,

Az új Nyarat behozzuk a faluba,

Légy üdvözölve, drága Nyár,

Kis zöld gabonaszem!

Frazer, 1993.

5. Csehország

*Kivisszük a faluból a Halált,
És behozzuk a faluba az Újévet.
Kedves Tavasz, köszöntünk téged.
Köszöntünk téged is, zöld fű!*

Frazer, 1993.

6. Csehország

*Vízben úszik a Halál,
Látogatásunkra jön a tavasz
Piros tojásokkal,
Sárga palacsintával.
Kivittük a faluból a Halált.
Behozzuk a Tavaszt a faluba.*

Frazer, 1993.

7. Szilézia

*Kihordtuk a halált,
Visszahoztuk a kedves Nyarat,
A Nyarat és a Májust és
mind a tarka virágokat.*

Frazer, 1993.

8. Ipoly völgye

*Haj kiske, kiske,
gyöjj be sódar, gömböce.
Szabó Marisnak nincs ruhája,
üres a ládája.*

Manga, 1987.

9. Magyarnándor, Kisecset, Sente

*Kivisszük a betegséget,
Behozzuk az egészséget.
Haj ki kiske haj!*

Gulyás, 1989.

10. Ipoly völgye

Kivisszük a kiszit,

Elviszi az árvíz.

Haj ki kisi,

Gyűj be sódar,

Az őrhalmi lányokra,

A varbói legényekre.

Gulyás, 1989., Manga, 1967. Manga, 1941.

11.

Haj ki kisse, gyűj be sódar gömböce. Haj ki, kisse.

Tóth Istvánné otthon maradt, a kisének pentőt szabott.

Haj ki kisse, gyűj be sódar gömböce. Haj ki kisse.

Kovács Böske otthon ül, a kisére pentőt sző.

Haj ki kisse, gyűj be sódar gömböce, haj ki kisse!

Manga, 1967.

12.

Haj ki kisse, kiszice, hajdú sógor gömböce.

Frankó Teri otthon maradt, a kisének pentőt szabott.

Haj ki kisse, kiszice, hajdú sógor gömböce.

Molnár Marinak nincs ruhája, üres a ládája.

Haj ki kisse, kiszice, hajdú sógor gömböce.

Manga, 1967.

13.

Ég a kisse, lánggal ég,

bodor füstje felszáll;

tavaszdik, kék az ég,

meleg a napsugár.

Mikor füstje eloszlik,

A hideg köd szétfoszlik,

egész kitavaszdik.

Balassa–Ortutay, 1979.

14.

Majd eljön a tavasz,

Majd megújul minden gaz

.....

*Majd elmegyünk sóskára,
Majd jó lakunk nemsokára,
Haj ki kisé haj.
Manga, 1967.*

15/a. Ipolyszög, Érsekvadkert, Patak
*Haj ki kisé, haj,
győjj be sódar, győjj.
Sírva várjuk Szent Györgyöt.
Énekszóval pünkösdt.
Manga, 1967.*

15/b. Kelenye
*Haj ki kisé, kiséce, győjj be sódar gömböke.
Vigan várjuk Szent Györgyöt, Énekszóval pünkösdt.
Kelenyei lányok Piros tulipánok,
Födémesi lányok Fekete cigányok.
Kovács Mária ládája, Üresen van bezárva.
Mert ha üres nem volna, a kisére adott volna.
Manga, 1967.*

16.
*Haj ki kisé, kiséce,
a másik határba.
Gyere sódar, gyere
a mi kis kamránkba.
Kivisszük a betegséget,
Behozzuk az egészséget.
Haj ki kisé haj!
Gulyás, 1989.*

17. Magyarnándor, Kisecset, Sente
*Haj ki kisé haj!
Jőjj be sódar jőjj!
Kivisszük a betegséget,*

Behozzuk az egészséget.

Haj ki kishi haj!

Gulyás, 1989.

18. Csécse

Haj, ki kishi, haj ki!

Gyűj Sódar (Sógor) Jancsi!

Megházasodott a barát,

Elvitte a kapu farát! (Elvette a kapufélfát!)

Haj ki kishi, haj ki!

Gulyás, 1989.

19. Etes

Győj be pici,

menj ki kishi,

hozz pályinkát,

gyógyítsd meg a kishi gyomrát.

Lagziba, lagziba,

Judiéba, Jozsoéba,

lagziba.

Manga, 1967.

20. Ipolyszécsénke

Haj ki kishi Ipolyba!

Jőj be sódar fazékba!

Tóth Panni otthon ül,

A kishének pentőt sző.

Ha megszötte, megvarrja,

A kishére ráadja.

Gulyás, 1989.

21. Ipolyszécsénke

Kovács Margitnak, Kovács Margitnak

üres a ládája.

A kishére, a kishére,

nincs neki ruhája.

Sej, Margit, oda vagy,

Mics Lacinak rabja vagy.
Gulyás, 1989.

22.
Geci Rózi ládája
üresen van bezárva.
Ha üresen nem volna,
a kiszére adott volna.
Balassa, 1989.

23.
Haj ki kiske, kizőce,
Gyöjj be sódar gömbőce.
Fehér Ilona otthon ül,
Szabó Jánosnak gatyát sző.
Manga, 1967.

24.
Haj ki kiske! Haj!
Gyöjj be sódar, gömbőcze!
Gulyás, 1989.

25. Ipolyszakállas
Majd eljön már a tavasz,
Majd megújul minden gaz.
Az utcában sosem láttam
Még én ilyen gazt.
Ha én abból szedhetnék,
Galambomnak adhatnék,
Rózsaszínű két orcáját
Megcsókolhatnám.

Jár a legény jár,
Kopog az ajtón.
Jár a legény, foglyocskám,
Barna galambocskám.
Tied leszek már.

*A lovamat ellopták,
A cigányok megfogták,
A csizmámat sarkantyúzta
A csizmadia.*

*Haj ki kiske haj,
Gyűj be sódar gyűj!
Az én ingem gallangos,
Sárga csizmám zsinóros.
Haj ki kiske haj!
Majd elmegyünk a sóskára,
Majd jóllakunk nemsokára.
Haj ki kiske haj!
Manga, 1967., Gulyás, 1989.*

TOVÁBBI FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dömötör Tekla: *Magyar népszokások*. 1972. Bp.
Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek – népi színjátás*. 1964. Bp.
Ipolyi Arnold: *Magyar mythológia I–II*. 1929. Bp.
Manga János: *Palócföld*. 1979. Bp.
Manga János: *Ünnepi szokások a Nyitramegyei Menyhén*. 1942. Bp.
Manga János–Szendrei Janka: *Villőzés* in: MNL V. 1982. Bp.

JEGYZETEK

- ¹ Manga János: *Téltemetés*. In: Magyar Néprajzi Lexikon V., Budapest, 1982, 241–242. o.
² Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Szeged, 1990, 239–244. o.; Manga János: *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. Budapest, 1968, 120–179. o.; Balassa Iván-Ortutay Gyula: *Magyar néprajz*. Budapest, 1979, 608–610. o.; Gulyás Éva–Szabó László: *Kiskehajítás*. In: Palócok IV., Eger, 1989, 373–381. o.
³ Dömötör Tekla: *A népszokások költészete*. Budapest, 1974, 75–76. o.
⁴ Manga: *Ünnepek, ..., i. m.* 120–179. o.
⁵ Manga: *Téltemetés, i. m.* 241–242. o.
⁶ Uo.
⁷ James G. Frazer: *Az Aranyág*. Budapest, 1993, 198–203. o.

- ⁸ Uo.
- ⁹ Manga: Téltemetés, i. m. 241–242. o.
- ¹⁰ Frazer, i. m. 198–203. o.
- ¹¹ Manga János: *Kiszeajtás, kishi*. In: Magyar Néprajzi Lexikon III., Budapest, 1987, 220–221. o.
- ¹² Frazer, i. m. 198–203. o.
- ¹³ Manga: Téltemetés, i. m. 241–242. o.
- ¹⁴ *Magyar népzene tára II. Jeles napok*. Budapest, 1953; Manga: Ünnepek,..., i. m. 120–179. o.
- ¹⁵ Manga: Téltemetés, i. m. 241–242. o.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Frazer, i. m. 198–203. o.
- ¹⁸ Róheim, i. m. 239–244. o.
- ¹⁹ Manga: Téltemetés, i. m. 241–242. o.
- ²⁰ Róheim, i. m. 239–244. o.
- ²¹ Manga: Kiszeajtás..., i. m. 220–221. o.
- ²² Gulyás-Szabó, i. m. 373–381. o.
- ²³ Uo.
- ²⁴ Manga, Ünnepek, ..., i. m. 120–179. o.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ Uo. 120–179. o.
- ²⁷ Frazer, i. m. 198–203. o.
- ²⁸ Manga: Téltemetés, i. m. 241–242. o.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Manga, Ünnepek, ..., i. m. 120–179. o.
- ³¹ Uo.
- ³² Gulyás-Szabó, i. m. 373–381. o.
- ³³ Manga, Ünnepek, ..., i. m. 120–179. o.
- ³⁴ Balassa Iván: *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest, 1989, 360. o.
- ³⁵ Balassa-Ortutay, i. m. 608–610. o.
- ³⁶ Tátrai Zsuzsanna: *Virágvasárnap*. In: Magyar néprajz VII., Budapest, 1990, 150–154. o.
- ³⁷ Gulyás-Szabó, i. m. 373–381. o.
- ³⁸ Manga, Ünnepek,..., i. m. 120–179. o.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ Uo.
- ⁴¹ Gulyás-Szabó, i. m. 373–381. o.
- ⁴² Manga János: *A magyarországi „kisejtás” történeti rétegei*. MTA I. Oszt. Közl., Budapest, 1969, 113–116. o.
- ⁴³ Manga, Ünnepek, ..., i. m. 120–179. o.

⁴⁴ Gulyás-Szabó, i. m. 373–381. o.

⁴⁵ Manga, Ünnepek, ..., i. m. 120–179. o.

⁴⁶ Gulyás-Szabó, i. m. 373–381. o.

⁴⁷ Dömötör, i. m. 75–76. o.

⁴⁸ Róheim, i. m. 239–244. o.

⁴⁹ Manga, Ünnepek, ..., i. m. 120–179. o.